Unit-1: The Concepts of Nation (राष्ट्राची संकल्पना)

a) State and Nation: State, Theories and Elements of State
b) National Power and its Components

a) राज्य आणि राष्ट्र: राज्य, सिद्धांत आणि राज्याचे घटक

1) **राज्य: व्याख्या, वैशिष्ट्ये आणि घटक** राज्य ही एक राजकीय संस्था आहे जी परिभाषित भौगोलिक प्रदेश, स्थिर लोकसंख्या, शासन प्रणाली आणि मान्यताप्राप्त सार्वभौमत्व द्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. त्याच्या सीमेमध्ये कायदे बनवण्याचा आणि त्याची अंमलबजावणी करण्याचा आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये स्वतःचे प्रतिनिधित्व करण्याचा अधिकार त्याच्याकडे आहे. राज्याच्या मुख्य घटकांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

प्रदेश: भौतिक क्षेत्र ज्यावर राज्य आपला अधिकार वापरते. हे सीमांद्वारे सीमांकित आहे आणि जमीन, पाणी आणि हवाई क्षेत्र व्यापू शकते.

लोकसंख्या: राज्याच्या हद्दीत राहणारे रहिवासी आणि नागरिक. राज्याच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक गतिशीलतेमध्ये लोकसंख्या योगदान देते.

सरकार: कायदे प्रस्थापित आणि अंमलात आणणाऱ्या, सुव्यवस्था राखणाऱ्या आणि सार्वजनिक सेवा पुरवणाऱ्या प्रशासकीय आणि शासित संस्था होय. सरकारे लोकशाही, राजेशाही आणि हुकूमशाही यांसारखे विविध प्रकार घेऊ शकतात.

सार्वभौमत्व: बाह्य शक्तींच्या हस्तक्षेपाशिवाय स्वतःचे शासन करण्यासाठी राज्याचा सर्वोच्च अधिकार. यामध्ये देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय घडामोडींमध्ये स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याची क्षमता समाविष्ट आहे.

२) राज्याचे सिद्धांत: उदारमतवादी, वास्तववादी, मार्क्सवादी, रचनावादी दृष्टीकोन

उदारमतवादी दृष्टीकोन: उदारमतवादी वैयक्तिक हक्क, मर्यादित सरकारी हस्तक्षेप आणि कायद्याच्या नियमाचे महत्त्व यावर जोर देतात. त्यांचा असा विश्वास आहे की राज्यांमधील सहकार्यामुळे परस्पर फायदे आणि जागतिक शांतता आणि समृद्धीला चालना मिळू शकते.

वास्तववादी दृष्टीकोन: वास्तववादी शक्ती गतिशीलता आणि राज्याच्या स्वार्थावर लक्ष केंद्रित करतात. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की आंतरराष्ट्रीय संबंध प्रामुख्याने शक्ती, सुरक्षितता आणि संसाधनांच्या स्पर्धेद्वारे चालवले जातात, ज्यामुळे अनेकदा संघर्ष आणि युती होतात.

मार्क्सवादी दृष्टीकोन: मार्क्सवादी राज्याकडे सत्ताधारी वर्गाचे साधन म्हणून पाहतात. ते राजकीय गतिशीलतेचे मूलभूत चालक म्हणून आर्थिक घटक आणि वर्ग संघर्ष यावर जोर देतात.

रचनावादी दृष्टीकोन: रचनावादी राज्याच्या वर्तनाला आकार देण्यासाठी कल्पना, मानदंड आणि ओळख यांची भूमिका अधोरेखित करतात. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की राज्यांच्या एकमेकांबद्दलच्या धारणा आणि त्यांची सामायिक समज आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

3) राष्ट्र: व्याख्या, वैशिष्ट्ये आणि घटक

राष्ट्र हा लोकांचा एक समूह आहे ज्यात सामायिक इतिहास, संस्कृती, भाषा, धर्म किंवा वांशिकता यासारखे समान गुणधर्म आहेत. राष्ट्रांना अनेकदा त्यांच्या सदस्यांमध्ये ओळख आणि संबंधित असल्याची तीव्र भावना असते. राष्ट्राच्या मुख्य वैशिष्ट्यांमध्ये खालील गोष्टी समाविष्ट आहेत:

सामायिक संस्कृती: राष्ट्रे बहुधा सांस्कृतिक पद्धती, परंपरा, श्रद्धा आणि मूल्ये सामायिक करतात जी वेगळ्या ओळखीसाठी योगदान देतात. सांस्कृतिक घटकांमध्ये भाषा, कला, साहित्य, संगीत आणि धार्मिक प्रथा समाविष्ट असू शकतात.

इतिहास: एक सामान्य ऐतिहासिक कथा आणि सामूहिक स्मृती राष्ट्राच्या सदस्यांमध्ये एकता आणि ओळख निर्माण करण्यासाठी योगदान देऊ शकते.

भाषा: सामायिक केलेली भाषा एखाद्या राष्ट्राच्या सदस्यांमध्ये संवाद आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण सुलभ करते, समुदायाची भावना वाढवते.

वांशिकता: सामायिक वांशिक पार्श्वभूमी आणि वडिलोपार्जित संबंध देखील राष्ट्राची ओळख निश्चित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात.

4) राष्ट्र-राज्य संकल्पना आणि आव्हाने

राष्ट्र-राज्य हे एक राजकीय अस्तित्व आहे ज्यामध्ये राज्याच्या सीमा मोठ्या प्रमाणात राष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि वांशिक सीमांशी जुळतात. हे संरेखन एकता आणि ओळखीची तीव्र भावना वाढवू शकते, तरीही आव्हाने उद्‌भवू शकतात:

बहुराष्ट्रीय राज्ये: अनेक राज्ये अनेक राष्ट्रांनी बनलेली आहेत, ज्यामुळे सांस्कृतिक, भाषिक आणि राजकीय अधिकारांवर संघर्ष होऊ शकतो.

अलिप्तपणाच्या हालचाली: काही राष्ट्रे स्वतःचे स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचा प्रयत्न करू शकतात, ज्यामुळे अलिप्ततावादी हालचाली आणि संभाव्य प्रादेशिक विवाद होऊ शकतात.

एकजिनसीकरण विरुद्ध बहुवचनवाद: विविध सांस्कृतिक आणि वांशिक ओळख ओळखून एकसंध राष्ट्रीय अस्मितेचा संवर्धन करणे हे एक सततचे आव्हान आहे.

जागतिकीकरण: वाढलेली परस्परसंबंध आणि स्थलांतर हे राष्ट्र-राज्यांच्या पारंपारिक कल्पनेला आव्हान देऊ शकतात कारण त्यांना जागतिक शक्तींच्या दबावाचा सामना करावा लागतो.

थोडक्यात, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राष्ट्रीय सुरक्षेची गतिशीलता समजून घेण्यासाठी राज्य आणि राष्ट्राच्या संकल्पना समजून घेणे मूलभूत आहे. या संकल्पना जागतिक स्तरावर राज्यांमध्ये आणि राज्यांमधील सुशासन, ओळख आणि परस्परसंवादाच्या गुंतागुंतीची माहिती देतात.

b) राष्ट्रीय शक्ती आणि त्याचे घटक

राष्ट्रीय शक्ती म्हणजे राष्ट्र-राज्याची उद्दिष्टे साध्य करण्याची आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात त्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याची क्षमता होय. ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे ज्यामध्ये विविध घटक समाविष्ट आहेत, प्रत्येक राष्ट्राच्या एकूण सामर्थ्यामध्ये आणि प्रभावामध्ये योगदान देते. राष्ट्रीय शक्तीच्या घटकांमध्ये लष्करी, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक पैलूंचा समावेश होतो. हे घटक राष्ट्राच्या क्षमतांना आकार देण्यासाठी आणि जागतिक स्तरावर त्याचे स्थान निश्चित करण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करतात.

1) राष्ट्रीय शक्तीचे घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

i-लष्करी शक्ती: लष्करी शक्ती हा राष्ट्रीय सामर्थ्याचा एक महत्त्वाचा घटक आहे जो देशाच्या स्वतःचा बचाव करण्याच्या, संभाव्य शत्रूंना रोखण्याच्या आणि आवश्यक असल्यास प्रकल्प शक्तीशी संबंधित आहे. त्यामध्ये देशाच्या सशस्त्र दलांचा आकार आणि क्षमता, त्यांच्या शस्त्रास्त्रांची गुणवत्ता, संरक्षण प्रणालीतील तांत्रिक प्रगती आणि लष्करी जवानांची तयारी आणि प्रशिक्षण यांचा समावेश होतो. एक मजबूत सैन्य सुरक्षा, प्रतिकारशक्ती आणि विविध सुरक्षा आव्हानांना प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्याची क्षमता प्रदान करू शकते.

ii-आर्थिक शक्ती: आर्थिक सामर्थ्य म्हणजे एखाद्या राष्ट्राच्या आर्थिक सामर्थ्याचा संदर्भ आहे, जो त्याच्या एकूण शक्ती आणि प्रभावावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पाडतो. त्यात सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP), व्यापाराचे प्रमाण, औद्योगिक क्षमता, तांत्रिक नवकल्पना, नैसर्गिक संसाधने आणि देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे एकूण आरोग्य यासारख्या घटकांचा समावेश होतो. एक मजबूत अर्थव्यवस्था केवळ आपल्या नागरिकांना प्रदान करण्याची देशाची क्षमता वाढवत नाही तर आर्थिक प्रभाव पाडण्यास, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात गुंतण्यासाठी आणि संशोधन आणि विकासामध्ये गुंतवणूक करण्यास अनुमती देते.

iii-राजकीय शक्ती: राजकीय शक्तीमध्ये देशाची राजनैतिक क्षमता, युती, आंतरराष्ट्रीय भागीदारी आणि त्याच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रभावीता यांचा समावेश असतो. राजकीयदृष्ट्या प्रभावशाली राष्ट्र जागतिक अजेंडा तयार करण्यास, अनुकूल करारांवर वाटाघाटी करण्यास आणि इतर देशांशी सहकार्य वाढविण्यास सक्षम आहे. प्रभावी मुत्सद्देगिरी एखाद्या राष्ट्राला त्याचे हितसंबंध वाढवण्यास मदत करू शकते, संघर्ष सोडवू शकते आणि इतर राज्यांशी संबंध स्थिर ठेवू शकते.

iv-सांस्कृतिक शक्ती: सांस्कृतिक शक्ती ही राष्ट्राची संस्कृती, मूल्ये आणि कल्पनांद्वारे इतर देशांवर प्रभाव टाकण्याची क्षमता दर्शवते. ही मृदू शक्ती संगीत, साहित्य, चित्रपट, कला आणि भाषा यासारख्या सांस्कृतिक निर्यातीतून प्रकट होऊ शकते. मजबूत सांस्कृतिक प्रभाव असलेले राष्ट्र प्रशंसा आकर्षित करू शकते आणि सकारात्मक धारणा निर्माण करू शकते, ज्यामुळे त्याची प्रतिष्ठा आणि जागतिक स्थान वाढू शकते.

२) सॉफ्ट पॉवर आणि त्याचे महत्त्व:सॉफ्ट पॉवर म्हणजे बळजबरी करण्याऐवजी आकर्षण आणि मन वळवण्याद्वारे राष्ट्राची उद्दिष्टे साध्य करण्याची क्षमता. हे देशाची संस्कृती, राजकीय मूल्ये, परराष्ट्र धोरणे आणि जागतिक प्रतिमेमध्ये रुजलेले आहे. सॉफ्ट पॉवर पारंपारिक कठोर शक्ती (लष्करी आणि आर्थिक सामर्थ्य) ची पूर्तता करते ज्यामुळे एखाद्या राष्ट्राला आंतरराष्ट्रीय कथांना आकार देण्यास, नातेसंबंध निर्माण करण्यास आणि सामायिक मूल्ये आणि हितसंबंधांवर आधारित पाठिंबा मिळवण्याची संधी मिळते. हे सुधारित राजनैतिक परिणाम, वाढलेले सहकार्य आणि अधिक अनुकूल जागतिक प्रतिमा बनवू शकते.

3) **राष्ट्रीय शक्ती आणि त्याच्या मर्यादांचे मोजमाप:** राष्ट्रीय शक्ती मोजणे हे एक जटिल कार्य आहे ज्यामध्ये लष्करी, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमधील विविध परिमाणात्मक आणि गुणात्मक घटकांचे मूल्यांकन करणे समाविष्ट आहे. लष्करी खर्च, तांत्रिक प्रगती, जीडीपी, व्यापार समतोल, राजनैतिक प्रतिबद्धता आणि सांस्कृतिक निर्यात यासारखे निर्देशक एखाद्या देशाच्या सामर्थ्याचे अंतर्दृष्टी देऊ शकतात. तथापि, या निर्देशकांना मर्यादा आहेत आणि ते देशाच्या सामर्थ्याची पूर्ण व्याप्ती मिळवू शकत नाहीत, कारण देशांतर्गत स्थिरता, शासनाची प्रभावीता आणि सामाजिक एकसंधता यासारखे घटक देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

शेवटी, राष्ट्रीय शक्तीमध्ये अनेक आयाम समाविष्ट असतात जे एकत्रितपणे जागतिक घडामोडींवर प्रभाव टाकण्याच्या राष्ट्राच्या क्षमतेला आकार देतात. सॉफ्ट पॉवरच्या धोरणात्मक वापरासह लष्करी, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक घटकांमधील ताळमेळ देशाच्या सामर्थ्यामध्ये आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रभावामध्ये योगदान देते. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भात राष्ट्राच्या क्षमता, स्वारस्ये आणि परस्परसंवाद समजून घेण्यासाठी हे घटक समजून घेणे आणि त्यांचे विश्लेषण करणे महत्वाचे आहे.

Unit-2: **Introduction to National Security (राष्ट्रीय सुरक्षेचा परिचय)**

a) Definition and scope of national security
b) Historical evolution of national security concepts
c) Approaches to national security: traditional and non-traditional

a) राष्ट्रीय सुरक्षेची व्याख्या आणि व्याप्ती:

राष्ट्रीय सुरक्षा देशाच्या सार्वभौमत्वाचे, प्रादेशिक अखंडतेचे संरक्षण आणि अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून तेथील नागरिकांचे रक्षण यांचा संदर्भ देते. यामध्ये देशाची सुरक्षा, स्थिरता आणि समृद्धी सुनिश्चित करण्याच्या उद्देशाने अनेक धोरणे आणि कृतींचा समावेश आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा ही केवळ लष्करी चिंतांपुरती मर्यादित नाही; यात एक समग्र दृष्टीकोन समाविष्ट आहे ज्यामध्ये विविध आयामांचा समावेश आहे:

1) **राष्ट्रीय सुरक्षेचा अर्थ आणि महत्त्व:** कोणत्याही देशासाठी राष्ट्रीय सुरक्षा अत्यंत महत्त्वाची असते कारण ती राष्ट्र आणि तेथील लोकांचे अस्तित्व आणि समृद्धी सुनिश्चित करते. देशाच्या सार्वभौमत्वाचे रक्षण करणे आणि नागरिकांचे हक्क आणि स्वातंत्र्य यांचे रक्षण करणे यात संतुलन राखणे समाविष्ट आहे. यामध्ये लष्करी आक्रमकता, दहशतवाद, सायबर हल्ले, आर्थिक अस्थिरता आणि सामाजिक अशांतता यासह अनेक प्रकारच्या धोक्यांचा प्रतिकार करण्याची तयारी समाविष्ट आहे. एक मजबूत राष्ट्रीय सुरक्षा संरचना राजकीय स्थिरता, आर्थिक वाढ आणि राष्ट्राच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी योगदान देते.

राष्ट्रीय सुरक्षेची उद्दिष्टे:

i बाह्य धोक्यांपासून संरक्षण: सशस्त्र संघर्ष, प्रादेशिक आक्रमणे आणि दहशतवादी कृत्ये यासारख्या बाह्य धोक्यांपासून देशाचे रक्षण करणे हे प्राथमिक उद्दिष्टांपैकी एक आहे.

ii अंतर्गत सुव्यवस्था राखणे: राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये देशातील कायदा व सुव्यवस्था राखणे, अंतर्गत संघर्ष रोखणे आणि सामाजिक समरसता सुनिश्चित करण्यासाठी सामाजिक आव्हानांना सामोरे जाणे यांचा समावेश होतो.

iii आर्थिक स्थिरता: स्थिर आणि भरभराट करणारी अर्थव्यवस्था सुनिश्चित करणे हे राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी महत्त्वाचे आहे. यामध्ये प्रमुख उद्योग, पायाभूत सुविधा आणि व्यापार संबंधांचे संरक्षण करणे समाविष्ट आहे.

iv सार्वभौमत्वाचे रक्षण: राष्ट्रीय सुरक्षेचा जागतिक क्षेत्रात देशाचे सार्वभौमत्व आणि स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्याशी जवळचा संबंध आहे.

v. नागरिकांचे संरक्षण: नागरिकांच्या हक्कांचे, सुरक्षिततेचे आणि कल्याणाचे रक्षण करणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे. यामध्ये अत्यावश्यक सेवा, आरोग्य सेवा आणि शिक्षणाचा प्रवेश सुनिश्चित करणे समाविष्ट आहे.

vi सायबर सुरक्षा: डिजिटल तंत्रज्ञानावरील वाढत्या अवलंबनामुळे, सायबर धोक्यांपासून संरक्षण करणे हा राष्ट्रीय सुरक्षेचा एक महत्त्वाचा घटक बनला आहे.

vii मुत्सद्देगिरी आणि युती: आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि युती निर्माण करणे आणि राखणे हे सहकार्य आणि सामूहिक संरक्षण वाढवून देशाच्या राष्ट्रीय सुरक्षेत योगदान देतात.

2) **राष्ट्रीय सुरक्षेचे घटक:**

i राजकीय परिमाण: यामध्ये अंतर्गत आणि बाह्य दोन्ही आव्हानांना तोंड देण्यासाठी राजनयिक प्रयत्न, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि प्रभावी शासन यांचा समावेश आहे.

ii आर्थिक परिमाण: आर्थिक स्थिरता आणि वाढ हे राष्ट्रीय सुरक्षेचे अविभाज्य घटक आहेत. यामध्ये व्यापार धोरणे, संसाधन व्यवस्थापन आणि वित्तीय धोरणांचा समावेश आहे.

iii लष्करी परिमाण: लष्करी घटकामध्ये सशस्त्र सेना, संरक्षण रणनीती आणि संभाव्य शत्रूंना रोखण्यासाठी आणि लष्करी धोक्यांपासून राष्ट्राचे संरक्षण करण्यासाठी क्षमता समाविष्ट आहे.

iv सामाजिक परिमाण: सामाजिक एकसंधता, सर्वसमावेशकता सुनिश्चित करणे आणि असमानता, अतिरेकी आणि गुन्हेगारी यासारख्या सामाजिक समस्यांचे निराकरण करणे राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी आवश्यक आहे.

v राष्ट्रीय हितसंबंध सुरक्षित करणे आणि नागरिकांचे रक्षण करणे: राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये देशाच्या मूळ हितसंबंधांची ओळख आणि प्राधान्य देणे समाविष्ट आहे, ज्यामध्ये प्रादेशिक अखंडता, आर्थिक समृद्धी, राजकीय स्थिरता आणि सांस्कृतिक वारसा यांचा समावेश असू शकतो. नागरिकांचे रक्षण करणे म्हणजे त्यांना शारीरिक हानी, आर्थिक त्रास आणि सामाजिक व्यत्यय यांसह विविध धोक्यांपासून संरक्षण करणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय हित आणि नागरिकांचे रक्षण करण्याच्या उद्देशाने धोरणे आणि कृतींमध्ये राष्ट्रीय सुरक्षेच्या सर्व आयामांचा विचार करणारा सर्वसमावेशक दृष्टीकोन असतो.

थोडक्यात, राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये राष्ट्राच्या हिताचे, नागरिकांचे आणि जीवनशैलीचे रक्षण करण्यासाठी बहुआयामी आणि व्यापक दृष्टिकोन समाविष्ट असतो. यात सार्वभौमत्व, स्थिरता आणि समृद्धी राखण्यासाठी राजनैतिक, राजकीय, आर्थिक, लष्करी आणि सामाजिक प्रयत्नांचा समावेश आहे.

b) राष्ट्रीय सुरक्षा संकल्पनांची ऐतिहासिक उत्क्रांती

1) **सुरक्षिततेच्या सुरुवातीच्या संकल्पना:** शहरे-राज्ये, साम्राज्ये, मध्ययुगीन तटबंदी प्राचीन काळी, सुरक्षा अनेकदा शहर-राज्ये आणि साम्राज्यांभोवती केंद्रित होती. प्राचीन ग्रीसमधील अथेन्स आणि स्पार्टा सारख्या शहर-राज्यांनी त्यांच्या प्रदेशांचे आणि नागरिकांचे बाह्य धोक्यांपासून संरक्षण करण्यासाठी मजबूत संरक्षणात्मक भिंती आणि सैन्ये बांधली. त्याचप्रमाणे, रोमन साम्राज्यासारख्या बलाढ्य साम्राज्यांनी त्यांच्या लष्करी सामर्थ्याचा उपयोग विशाल प्रदेशांवर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी आणि राखण्यासाठी केला.

मध्ययुगीन काळात, तटबंदीचे किल्ले आणि भिंती संरक्षणासाठी आवश्यक बनल्या. जहागिरदारांनी या वास्तू बांधल्या होत्या त्यांच्या प्रजेचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्या प्रजेला सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी होती. या तटबंदीची रचना वेढा आणि हल्ल्यांना तोंड देण्यासाठी करण्यात आली होती, ज्यामुळे प्रादेशिक संरक्षणाचे महत्त्व दिसून येते.

२) आधुनिक राष्ट्र-राज्य सुरक्षा: वेस्टफेलियन संरचना, सत्ता समतोल, औपनिवेशिक कालखंड तीस वर्षांच्या युद्धानंतर (१६१८-१६४८) उदयास आलेल्या वेस्टफेलियन प्रणालीने आधुनिक राष्ट्र-राज्य व्यवस्थेची सुरुवात केली. या संकल्पनेने वैयक्तिक राज्यांचे सार्वभौमत्व आणि एकमेकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करण्याच्या तत्त्वावर जोर दिला. सुरक्षा मुख्यत्वे शक्ती संतुलनाद्वारे राखली गेली होती, जिथे राज्यांनी धोरणात्मकपणे संरेखित केले होते जेणेकरून कोणत्याही एका शक्तीला जास्त प्रबळ होऊ नये.

वसाहती युगात युरोपीय शक्तींनी जगाच्या विविध भागात वसाहती स्थापन केल्या होत्या. या कालावधीत सुरक्षेमध्ये अनेकदा या दूरच्या प्रदेशांचे संरक्षण करणे आणि महत्त्वपूर्ण संसाधने आणि व्यापार मार्गांवर नियंत्रण राखणे या दोन्ही गोष्टींचा समावेश होतो. लष्करी पराक्रम आणि नौदलाच्या वर्चस्वाने वसाहतीची सुरक्षितता आणि स्थिरता सुनिश्चित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

3) **शीतयुद्धाचा काळ आणि आण्विक प्रतिबंध** शीतयुद्ध, अमेरीका आणि सोव्हिएत युनियन यांच्यातील तीव्र भू-राजकीय प्रतिस्पर्ध्याचा काळ, राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी एक नवीन आयाम सादर केला. आण्विक युद्धाचा धोका, कमाल खात्रीशीर विनाश (MAD) ची संकल्पना उदयास आली, ज्यामध्ये दोन्ही महासत्तांकडे एकमेकांचा नायनाट करण्यासाठी पुरेशी अण्वस्त्रे होती, ज्यामुळे थेट संघर्ष टाळता येणारा अडथळा निर्माण झाला. या युगात प्रॉक्सी युद्धे, हेरगिरी आणि वैचारिक लढाया यांचा उदय राष्ट्रीय सुरक्षेचे हितसंबंध वाढवण्याचे साधन म्हणूनही झाल्याचे दिसून आले.

4) **समकालीन आव्हाने आणि सुरक्षिततेचे बदलते स्वरूप** समकालीन जगात, पारंपारिक लष्करी धोक्यांच्या पलीकडे असलेल्या आव्हानांच्या विस्तृत श्रेणीचा समावेश करण्यासाठी राष्ट्रीय सुरक्षा विकसित झाली आहे. दहशतवाद, सायबर हल्ले, हवामान बदल, साथीचे रोग आणि आर्थिक अस्थिरता यासारख्या अपारंपरिक सुरक्षा समस्यांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ही आव्हाने सीमांच्या पलीकडे आहेत आणि त्यांना प्रभावीपणे हाताळण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची आवश्यकता

आहे. याव्यतिरिक्त, मानवी सुरक्षेच्या संकल्पनेने महत्व प्राप्त केले आहे, ज्याने राष्ट्रातील व्यक्तींचे कल्याण आणि सुरक्षितता यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

सुरक्षेच्या बदलत्या स्वरूपामुळे बुद्धिमत्ता सामायिकरण, आंतरराष्ट्रीय संस्था, शांतता मोहिमा आणि मुत्सद्देगिरी यासह नवीन धोरणे आणि दृष्टिकोन विकसित होत आहेत. जसजसे जागतिकीकरण राष्ट्रांच्या परस्परसंबंधांना आकार देत आहे, तसतसे सुरक्षिततेच्या संकल्पनेचा विस्तार केवळ भूभागाचे भौतिक संरक्षणच नाही तर आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिमाणांचा देखील समावेश आहे जे देशाच्या एकूण स्थिरता आणि कल्याणासाठी योगदान देतात.

c) राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी दृष्टीकोन: पारंपारिक आणि अपारंपारिक

1) पारंपारिक सुरक्षा दृष्टीकोन: सैन्य-केंद्रित रचना

पारंपारिक सुरक्षा दृष्टीकोन मुख्यतः लष्करी क्षमता आणि संरक्षण यंत्रणेद्वारे देशाच्या सार्वभौमत्वाचे आणि हितांचे रक्षण करण्याभोवती फिरते. संभाव्य शत्रूंना रोखण्यासाठी आणि आवश्यक असल्यास, त्यांना संघर्षात पराभूत करण्यासाठी मजबूत लष्करी शक्ती राखण्याच्या कल्पनेमध्ये हा दृष्टिकोन खोलवर रुजलेला आहे. पारंपारिक सुरक्षा दृष्टिकोनाच्या मुख्य पैलूंमध्ये खालील बाबी समाविष्ट आहेत:

i लष्करी तयारी: राष्ट्रे सैन्य, नौदल, हवाई दल आणि सामरिक आण्विक क्षमतांसह सशस्त्र दलांची निर्मिती आणि देखरेख करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण संसाधने गुंतवतात. हे आक्रमण रोखणे आणि देशाच्या प्रादेशिक अखंडतेचे रक्षण करणे हे आहे.

ii धोरणात्मक युती: देश त्यांची सामूहिक सुरक्षा वाढवण्यासाठी अनेकदा युती आणि भागीदारी करतात. या युतींमध्ये परस्पर संरक्षण करार, लष्करी मदत आणि प्रतिकार शक्ती मजबूत करण्यासाठी संयुक्त सराव यांचा समावेश असू शकतो.

iii शस्त्रास्त्र नियंत्रण आणि नि:शस्त्रीकरण: काही शस्त्रास्त्रांचा प्रसार मर्यादित करण्यासाठी, शस्त्रास्त्रांचा साठा कमी करण्यासाठी आणि संघर्षांची वाढ रोखण्यासाठी वाटाघाटी आणि करारांचा पाठपुरावा केला जाऊ शकतो.

iv संघर्ष निराकरण: मुत्सद्देगिरी आणि वाटाघाटींचा उपयोग राष्ट्रांमधील विवाद शांततेने सोडवण्यासाठी आणि संघर्ष सशस्त्र संघर्षात वाढण्यापासून रोखण्यासाठी केला जातो.

2) अपारंपारिक सुरक्षा दृष्टीकोन: हवामान बदल, महामारी इ. सारखे व्यापक धोके.

अपारंपारिक सुरक्षा दृष्टीकोन सुरक्षेची संकल्पना लष्करी चिंतेच्या पलीकडे विस्तृत करते ज्यामुळे देशाच्या स्थिरतेवर आणि कल्याणावर परिणाम होऊ शकणाऱ्या धोक्यांच्या विस्तृत श्रेणीचा समावेश होतो. हा दृष्टिकोन ओळखतो की हवामान बदल, महामारी, आर्थिक अस्थिरता आणि आंतरराष्ट्रीय

गुन्हेगारी यासारख्या आव्हानांचे राष्ट्रीय सुरक्षेवर दूरगामी परिणाम होऊ शकतात. अपारंपारिक सुरक्षा दृष्टिकोनाच्या मुख्य पैलूंमध्ये हे समाविष्ट आहे:

i हवामान बदल: संसाधनांची कमतरता, लोकसंख्येचे विस्थापन आणि नैसर्गिक आपत्तींची वाढती वारंवारता यासह राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी जागतिक हवामान बदलाचे परिणाम ओळखणे. अस्थिरता रोखण्यासाठी हवामानातील बदलांवर उपाय करणे महत्त्वाचे ठरते.

ii महामारी आणि आरोग्य सुरक्षा: संसर्गजन्य रोग आणि साथीच्या रोगांचा प्रसार समाज, अर्थव्यवस्था आणि प्रशासन संरचना विस्कळीत करू शकतो. या धोक्यांचा सामना करण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणा मजबूत करणे आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य महत्त्वाचे आहे.

iii आर्थिक सुरक्षा:आर्थिक स्थैर्य, व्यापार आणि विकास हे देशाची सुरक्षा राखण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. आर्थिक असुरक्षिततेमुळे सामाजिक अशांतता आणि राजकीय अस्थिरता निर्माण होऊ शकते.

iv सायबर सुरक्षा: गंभीर पायाभूत सुविधा, संवेदनशील माहिती आणि डिजिटल सिस्टीमचे सायबर धोक्यांपासून संरक्षण करणे आवश्यक आहे, कारण आधुनिक समाज तंत्रज्ञानावर आणि एकमेकांशी जोडलेल्या नेटवर्कवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहेत.

3) सर्वसमावेशक सुरक्षा आणि बहु-आयामी धोरणांची गरज

सर्वसमावेशक सुरक्षा विविध सुरक्षा परिमाणे-लष्करी, आर्थिक, पर्यावरणीय, सामाजिक आणि राजकीय- यांचे परस्परावलंबन मान्य करते आणि बहु-आयामी धोरणांचा अवलंब करण्याच्या महत्त्वावर जोर देते. हा दृष्टिकोन ओळखतो की जटिल आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी सरकारी संस्था, आंतरराष्ट्रीय संस्था, नागरी समाज आणि खाजगी क्षेत्रांमध्ये सहकार्य आवश्यक आहे. सर्वसमावेशक सुरक्षिततेच्या मुख्य पैलूंमध्ये हे समाविष्ट आहे:

i समग्र विचार: पारंपारिक आणि अपारंपारिक दोन्ही धोके लक्षात घेऊन, सुरक्षा धोरणे तयार करताना धोरणकर्त्यांनी अनेक घटक आणि संभाव्य परिणामांचा विचार केला पाहिजे.

ii बहु-भागधारक सहकार्य: बहुआयामी सुरक्षा आव्हानांना प्रभावी प्रतिसाद देण्यासाठी सरकार, आंतरराष्ट्रीय संस्था, गैर-सरकारी संस्था आणि खाजगी संस्थासह विविध घटकांमध्ये सहकार्य आवश्यक आहे.

iii प्रतिबंध आणि लवचिकता: संकटे टाळण्यासाठी आणि विविध धोक्यांपासून प्रतिकारशक्ती निर्माण करण्यासाठी सक्रिय उपाययोजना केल्या जातात. यामध्ये शिक्षण, आरोग्यसेवा, आपत्ती सज्जता आणि शाश्वत विकासामध्ये गुंतवणूक समाविष्ट आहे.

iv अनुकूली धोरणे: सुरक्षा आव्हानांचे उत्क्रांत स्वरूप लक्षात घेता, उदयोन्मुख धोके आणि बदलत्या परिस्थितींना प्रतिसाद देण्यासाठी धोरणे लवचिक आणि अनुकूल असायला हवीत.

थोडक्यात, पारंपारिक आणि अपारंपारिक सुरक्षेच्या संकल्पना राष्ट्राच्या हिताचे आणि कल्याणाचे रक्षण करण्यासाठी भिन्न दृष्टिकोन दर्शवतात. पारंपारिक दृष्टीकोन लष्करी सामर्थ्यावर केंद्रित असताना, अपारंपारिक दृष्टीकोन धोक्यांची विस्तृत श्रेणी ओळखतो. सर्वसमावेशक सुरक्षा एकात्मिक रणनीतींची गरज अधोरेखित करते ज्यात एकमेकांशी जोडलेल्या जगात जटिल आव्हानांना प्रभावीपणे तोंड देण्यासाठी सुरक्षिततेच्या विविध आयामांचा समावेश आहे.

Unit-3: Threats to National Security (राष्ट्रीय सुरक्षेचे धोके)

a) Traditional threats: - military aggression, terrorism, and insurgency
b) Non-traditional threats: - i) cyber security, ii) climate change, iii) pandemics, iv) scarcity of resource
c) Hybrid threats and the blurring of boundaries

a) पारंपारिक धोके

1) **लष्करी आक्रमकता:** ***प्रकार, कारणे आणि प्रतिसाद:*** लष्करी आक्रमकता म्हणजे एका राज्याने दुसऱ्या राज्याविरुद्ध सशस्त्र शक्तीचा वापर करणे, अनेकदा प्रदेश जिंकणे, वर्चस्व गाजवणे किंवा राजकीय उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या हेतूने आक्रमण करणे होय. हे विविध स्वरूपात प्रकट होऊ शकते, जसे की पूर्ण-प्रमाणात आक्रमणे, सीमा चकमकी किंवा गुप्त मोहिमा. लष्करी आक्रमणाची कारणे प्रादेशिक विवाद आणि संसाधन संघर्षांपासून वैचारिक मतभेद आणि सत्ता संघर्षांपर्यंत असू शकतात. राजनैतिक वाटाघाटी, आर्थिक निर्बंध, लष्करी युती आणि, अत्यंत प्रकरणांमध्ये, सशस्त्र संघर्ष यासह लष्करी आक्रमणास प्रतिसाद बदलू शकतात.

२) दहशतवाद: ***व्याख्या, प्रकार, मूळ कारणे, दहशतवादविरोधी उपाय:*** दहशतवाद म्हणजे भीती निर्माण करण्यासाठी आणि राजकीय, धार्मिक किंवा वैचारिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी जाणूनबुजून हिंसाचार किंवा धमकीचा वापर करणे होय. हे आत्मघाती बॉम्बस्फोट, अपहरण, सायबर हल्ले आणि बरेच काही यासारखे विविध प्रकार घेतात. दहशतवादाच्या मूळ कारणांमध्ये अनेकदा सामाजिक-आर्थिक असमानता, राजकीय तक्रारी, धार्मिक अतिरेकी आणि कथित अन्याय यांचा समावेश होतो. दहशतवादविरोधी उपायांमध्ये बुद्धिमत्ता गोळा करणे, कायद्याची अंमलबजावणी करणे, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य करणे आणि कट्टरतावाद रोखण्यासाठी गरिबी आणि शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या मूलभूत समस्यांचे निराकरण करणे यांचा समावेश आहे.

३) बंडखोरी: ***कारणे, आव्हाने, बंडविरोधी धोरणे:*** बंडखोरी म्हणजे प्रस्थापित सरकार किंवा प्राधिकरण उलथून टाकण्याच्या उद्देशाने, अनेकदा गनिमी युद्ध आणि असममित रणनीतीद्वारे हिंसक चळवळीचा संदर्भ देते. बंडखोरीची कारणे वांशिक, धार्मिक किंवा वैचारिक विभागणी, तसेच राजकीय दडपशाही आणि सामाजिक असमानता यांमुळे उद्‌भवू शकतात. बंडखोरी त्यांच्या मायावी स्वभावामुळे आणि स्थानिक लोकसंख्येमध्ये मिसळण्याच्या क्षमतेमुळे आव्हाने उभी करतात. बंडविरोधी रणनीतींमध्ये लष्करी शक्ती, गुप्तचर ऑपरेशन्स, विकास प्रकल्पांद्वारे हृदय आणि मने जिंकणे आणि बंडखोरीला उत्तेजन देणाऱ्या तक्रारींचे निराकरण करणे यांचा समावेश आहे.

या सर्व पारंपारिक धोक्यांमध्ये, प्रभावी प्रतिबंध आणि कमी करण्यासाठी मूळ कारणे समजून घेणे महत्वाचे आहे. मुत्सद्देगिरी, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि कठोर आणि सॉफ्ट पॉवर पद्धतींचे संयोजन हे या धोक्यांना राष्ट्राच्या प्रतिसादाचे आवश्यक घटक असतात. हे ओळखणे महत्त्वाचे आहे की हे धोके कालांतराने विकसित होऊ शकतात आणि त्यांना संबोधित करण्यासाठी गतिमान आणि अनुकूल दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

b) अपारंपारिक धोके

सायबर सुरक्षा: सायबर धोके डिजिटल क्षेत्रात आयोजित केलेल्या दुर्भावनापूर्ण क्रियाकलापांच्या विस्तृत श्रेणीचा समावेश करतात. यामध्ये हॅकिंग, डेटा ब्रीच, रॅन्समवेअर हल्ले आणि राज्य-प्रायोजित घटक आणि गुन्हेगारी संघटनांद्वारे केलेली हेरगिरी यांचा समावेश आहे. सायबर हल्ले गंभीर पायाभूत सुविधा, सरकारी यंत्रणा, खाजगी कंपन्या आणि व्यक्तींना लक्ष्य करू शकतात. शोषण केलेल्या असुरक्षा मोठ्या प्रमाणात डेटा लीक, आर्थिक नुकसान आणि अत्यावश्यक सेवांमध्ये व्यत्यय आणू शकतात.

संरक्षणात्मक उपायांमध्ये सायबर सुरक्षा प्रोटोकॉल बळकट करणे, मजबूत एनक्रिप्शन लागू करणे, सिस्टमचे नियमित ऑडिट करणे आणि धोक्याची माहिती सामायिक करण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी सहयोग वाढवणे यांचा समावेश आहे. सीमेपलीकडील सायबर धोक्यांना संबोधित करण्यासाठी आणि सायबरस्पेसमध्ये जबाबदार वर्तनासाठी मानदंड स्थापित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य देखील महत्त्वपूर्ण आहे.

२) हवामान बदल: हवामान बदलामुळे बहुआयामी सुरक्षा आव्हाने आहेत. वाढत्या जागतिक तापमानामुळे चक्रीवादळ, दुष्काळ आणि वणव्यासारख्या अधिक वारंवार आणि गंभीर नैसर्गिक आपत्ती उद्भवू शकतात, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात विस्थापन, संसाधनांची कमतरता आणि सामाजिक अशांतता निर्माण होऊ शकते. वितळणाऱ्या बर्फाचे वरील भाग समुद्राच्या पातळीत वाढ होण्यास कारणीभूत ठरतात, ज्यामुळे किनारपट्टीच्या प्रदेशांना धोका निर्माण होतो आणि लाखो लोकांचे संभाव्य विस्थापन होते.

या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी, देशांनी अनुकूलन धोरणे, लवचिक पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे, पूर्व चेतावणी प्रणाली विकसित करणे आणि हवामान-संबंधित घटनांमुळे प्रभावित झालेल्या समुदायांना समर्थन देणे यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. हवामान-संबंधित सुरक्षा धोके आणखी वाढू नयेत यासाठी नूतनीकरणक्षम ऊर्जा स्त्रोतांमध्ये संक्रमण आणि हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करणे यासारखे शमन प्रयत्न देखील महत्त्वपूर्ण आहेत.

३) साथीचे रोग: आरोग्य सुरक्षा ही राष्ट्रीय सुरक्षेची एक महत्त्वाची बाब आहे, जी कोविड-19 साथीच्या रोगाला मिळालेल्या जागतिक प्रतिसादावरून दिसून येते. साथीच्या रोगांमुळे अर्थव्यवस्था विस्कळीत होऊ शकते, आरोग्य सेवा प्रणालींवर परिणाम होऊ शकतो आणि सामाजिक एकसंधता ताणली जाऊ शकते. तत्परतेमध्ये मजबूत आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधांची स्थापना करणे, वैद्यकीय पुरवठा साठा करणे आणि जलद प्रतिसाद यंत्रणा विकसित करणे यांचा समावेश होतो. माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी, संशोधनात समन्वय साधण्यासाठी आणि लस आणि उपचारांमध्ये समान प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य महत्त्वाचे आहे.

साथीच्या रोगांना प्रतिसाद देण्यासाठी सरकार, आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि खाजगी क्षेत्र यांच्यात सुसंघटित प्रयत्न आवश्यक आहेत. सार्वजनिक आरोग्य प्रणाली, पाळत ठेवणे आणि संशोधनामध्ये

गुंतवणूक केल्याने संसर्गजन्य रोगाचा प्रादुर्भाव शोधण्याची, व्यवस्थापित करण्याची आणि समाविष्ट करण्याची देशाची क्षमता वाढू शकते.

4) **संसाधनांची कमतरता:** ऊर्जा, पाणी आणि अन्न यांसारख्या महत्त्वाच्या संसाधनांच्या कमतरतेचा देशाच्या स्थिरतेवर मोठा परिणाम होऊ शकतो. ऊर्जेच्या टंचाईमुळे वीज पुरवठ्यात व्यत्यय येऊ शकतो, उद्योगांवर, दळणवळणावर आणि दैनंदिन जीवनावर परिणाम होऊ शकतो. पाण्याची टंचाई सामायिक जलस्रोतांवर तणाव वाढवू शकते आणि संघर्षांना कारणीभूत ठरू शकते. पौष्टिक अन्नाचा पुरेसा साठा नसताना अन्नसुरक्षेचा प्रश्न निर्माण होतो, ज्यामुळे सामाजिक अशांतता आणि स्थलांतर होण्याची शक्यता असते.

या आव्हानांना संबोधित करण्यासाठी शाश्वत संसाधन व्यवस्थापन, अक्षय ऊर्जा तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक करणे, पाण्याची कार्यक्षमता सुधारणे आणि जबाबदार कृषी पद्धतींना प्रोत्साहन देणे यांचा समावेश आहे. संसाधन पुरवठा साखळींचे विविधीकरण आणि एकाच स्रोतावरील अवलंबित्व कमी करणे टंचाई-संबंधित व्यत्ययांसाठी लवचिकता वाढवू शकते.

शेवटी, राष्ट्रीय सुरक्षेला असलेले हे अपारंपरिक धोके जागतिक आव्हानांची परस्परसंबंधितता आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी सर्वसमावेशक आणि सहयोगी दृष्टिकोनाची आवश्यकता दर्शवितात. राष्ट्रीय आणि जागतिक सुरक्षेवर सायबर धोके, हवामान बदल, साथीचे रोग आणि संसाधनांची कमतरता यांचे परिणाम कमी करणाऱ्या धोरणे विकसित करण्यासाठी सरकार, आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि नागरी समाज यांनी एकत्र काम केले पाहिजे.

c) संकरित धोके आणि अस्पष्ट सीमा

1) **संकरित युद्ध:** पारंपारिक आणि अपारंपरिक डावपेचांचे संयोजन हायब्रीड युद्ध म्हणजे राज्य आणि अराजकीय घटकांद्वारे नियोजित केलेल्या धोरणात्मक दृष्टिकोनाचा संदर्भ आहे जो पारंपारिक लष्करी डावपेचांना अपारंपरिक पद्धतींसह एकत्रित करतो, जसे की सायबर-हल्ले, विकृतीकरण मोहीम, आर्थिक बळजबरी आणि राजकीय विध्वंस. या दृष्टीकोनाचा उद्देश धोरणात्मक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध क्षेत्रामधील असुरक्षिततेचे शोषण करणे आहे. संकरित युद्धाच्या परिस्थितीमध्ये, पारंपारिक लष्करी सैन्ये दळणवळण प्रणालीमध्ये व्यत्यय आणण्यासाठी सायबर हेरगिरी, लोकांच्या मतात फेरफार करण्यासाठी मनोवैज्ञानिक मोहिमा आणि देशाची अर्थव्यवस्था कमकुवत करण्यासाठी आर्थिक दबाव यांसारख्या युक्तींनी पूरक असू शकतात. संकरित युद्धातील साधनांच्या विविध श्रेणीमुळे ते राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी एक जटिल आणि बहुआयामी आव्हान बनते.

2) **संकरित धोके ओळखणे आणि त्यांचा सामना करणे यातील आव्हाने:** संकरित धोके शोध आणि प्रतिसादात अद्वितीय आव्हाने सादर करतात. पारंपारिक युद्धाच्या विपरीत, जेथे प्रतिबद्धतेच्या ओळी अधिक स्पष्टपणे परिभाषित केल्या जातात, संकरित धोके एका राखाडी भागात कार्य करतात जे युद्ध आणि शांतता यांच्यातील फरक पुसट करतात. या अस्पष्टतेमुळे गुप्तचर संस्था आणि लष्करी दलांना हल्ल्याचे मूळ, हेतू आणि तीव्रता अचूकपणे ओळखणे कठीण होऊ शकते. शिवाय, आरोप

— हल्ल्यासाठी जबाबदार पक्ष ठरवणे — क्लिष्ट असू शकते, कारण संकरीत डावपेचांमध्ये अनेकदा प्रॉक्सी किंवा प्रच्छन्न घटकांचा समावेश असतो. परिणामी, प्रभावी प्रतिकारासाठी प्रगत तांत्रिक क्षमता, सर्वसमावेशक बुद्धिमत्ता सामायिकरण आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक आहे.

3) **पारंपारिक आणि अपारंपारिक धोक्यांमधील सीमा अस्पष्ट करणे:** पारंपारिक आणि अपारंपारिक धोक्यांमधील सीमा अस्पष्ट करणे हा संकरित युद्धाचा एक मध्यवर्ती पैलू आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या, राष्ट्रीय सुरक्षेचे प्रयत्न प्रामुख्याने पारंपारिक लष्करी शक्ती आणि उघड शारीरिक हल्ल्यांपासून बचाव करण्यावर केंद्रित होते. तथापि, संकरित धोक्यांच्या वाढीमुळे परिदृश्याचा आकार बदलला आहे, एक व्यापक आणि अधिक अनुकूल दृष्टिकोन आवश्यक आहे. सायबर ऑपरेशन्स, आर्थिक बळजबरी आणि माहिती युद्धाच्या एकत्रीकरणामुळे, लष्करी आणि नागरी क्षेत्रामधील फरक कमी स्पष्ट झाला आहे. हे संघर्षाच्या पारंपारिक कल्पनांना आव्हान देते, राष्ट्रांना धोरणे विकसित करणे आवश्यक आहे ज्यात कूटनीति, अर्थशास्त्र, तंत्रज्ञान आणि मानसशास्त्र यासह विविध क्षेत्रे आणि कौशल्ये समाविष्ट आहेत.

सारांश, संकरित धोके राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी एक जटिल आणि गतिमान आव्हान आहेत. पारंपारिक आणि अपारंपरिक डावपेचांचे त्यांचे संयोजन, विविध प्रकारच्या धोक्यांमधील सीमा अस्पष्टतेसह, सर्वसमावेशक आणि चपळ प्रतिसादाची मागणी करतात. संकरित धोक्यांपासून प्रभावी संरक्षणासाठी बहु-आयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे ज्यामध्ये प्रगत बुद्धिमत्ता क्षमता, मजबूत सायबर संरक्षण, आंतरराष्ट्रीय सहयोग आणि आधुनिक संघर्षाच्या परस्परसंबंधित स्वरूपाची संपूर्ण माहिती समाविष्ट आहे.

Unit-4: Development of India’s National Security
(भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेचा विकास)

a) Introduction to India’s national security
b) Pre independent development
c) Post independent development

a) भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेचा परिचय

1) **भारताचे भौगोलिक राजकीय महत्त्व आणि सुरक्षा चिंता:** दक्षिण आशिया आणि आशियाई प्रदेशात भारताचे मोक्याचे स्थान आहे, ज्यामुळे ते भौगोलिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे. मध्य पूर्व, मध्य आशिया, आग्नेय आशिया आणि हिंद महासागर यांच्यामधील भौगोलिक स्थान याला जागतिक घडामोडींमध्ये एक अनन्य सोयीस्कर बिंदू प्रदान करते. हे महत्त्व त्याच्या विशाल भूभाग, वैविध्यपूर्ण लोकसंख्या आणि वाढती अर्थव्यवस्था यासारख्या घटकांमुळे वाढते. तथापि, हे मोक्याचे स्थान भारताला सुरक्षाविषयक चिंतांच्या श्रेणीतही आणते.

प्रादेशिक गतिशीलता: भारत पाकिस्तान, चीन, नेपाळ, भूतान, बांगलादेश आणि म्यानमारसह अनेक देशांशी सीमा सामायिक करतो. ही शेजारी राष्ट्रे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेवर परिणाम करणारे जटिल भू-राजकीय गतिशीलता आणतात. प्रदेश, संसाधने आणि ऐतिहासिक संघर्षांवरील विवादांमुळे तणाव, सीमा घटना आणि काही प्रकरणांमध्ये सशस्त्र संघर्ष देखील झाला आहे.

दहशतवाद: भारताला त्याच्या सीमेच्या आत आणि पलीकडे कार्यरत असलेल्या विविध दहशतवादी संघटनांकडून सतत धोक्यांचा सामना करावा लागत आहे. 2008 मध्ये मुंबईत झालेला दहशतवादी हल्ला आणि 2001 मध्ये भारतीय संसदेवर झालेला हल्ला ही गैर-राज्यकर्त्यांनी निर्माण केलेल्या सुरक्षा आव्हानांची उदाहरणे आहेत. या घटनांमुळे भारताला दहशतवादविरोधी प्रयत्न आणि इतर राष्ट्रांसोबत सहकार्य मजबूत करण्यास प्रवृत्त केले आहे.

सागरी सुरक्षा: भारताची विस्तृत किनारपट्टी आणि हिंदी महासागरातील महत्त्वाच्या सागरी मार्गांची सान्निध्य पाहता, भारताची सागरी सुरक्षा अत्यंत महत्त्वाची आहे. सागरी व्यापार मार्गांची सुरक्षितता सुनिश्चित करणे, चाचेगिरीचा मुकाबला करणे आणि किनाऱ्या लगत मालमत्तेचे संरक्षण करणे हे राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणाचे महत्त्वाचे पैलू आहेत.

2) **राष्ट्रीय सुरक्षा सिद्धांत आणि धोरणे:**

राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी भारताचा दृष्टीकोन विविध घटक आणि तत्त्वांचा समावेश असलेल्या सर्वसमावेशक सिद्धांताद्वारे मार्गदर्शन करतो. ही शिकवण या मान्यतेवर आधारित आहे की सुरक्षा केवळ लष्करी स्वरूपाची नाही तर त्यात आर्थिक, राजकीय, तांत्रिक आणि सामाजिक परिमाण देखील समाविष्ट आहेत.

अलिप्ततेचे धोरण: भारताने ऐतिहासिकदृष्ट्या शीतयुद्धाच्या काळात अमेरीका आणि सोव्हिएत युनियन या दोन्ही देशांपासून समान अंतर राखण्याचे उद्दिष्ट ठेवून अलिप्ततेच्या धोरणाचे पालन केले. तेव्हापासून भू-राजकीय परिदृश्य विकसित होत असताना, धोरणात्मक स्वायत्तता आणि एकीकरण किंवा पाठींब्यासाठी भारताची बांधिलकी हा त्याच्या राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणाचा प्रमुख आधारस्तंभ राहिला आहे.

आण्विक प्रतिबंध: भारताने 1974 मध्ये पहिली यशस्वी अणुचाचणी घेतली आणि 1998 मध्ये स्वतःला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र घोषित केले. देशाचा आण्विक सिद्धांत "विश्वासार्ह किमान प्रतिबंध" मुद्रेवर जोर देते, ज्यामध्ये अण्वस्त्रे आक्रमक वापराऐवजी आक्रमकता रोखण्याचे साधन म्हणून पाहिली जातात.

सर्वसमावेशक राष्ट्रीय शक्ती: भारत हे ओळखतो की राष्ट्रीय सुरक्षा त्याच्या आर्थिक आणि तांत्रिक सामर्थ्याशी जोडलेली आहे. आर्थिक वाढ, तांत्रिक प्रगती आणि मानवी भांडवल विकासावर लक्ष केंद्रित करणारी धोरणे त्याची व्यापक राष्ट्रीय शक्ती आणि सुरक्षा आव्हानांविरुद्ध लवचिकता वाढविण्यात योगदान देतात.

दहशतवाद विरोधी धोरण आणि गुप्तचर यंत्रणा: भारताने दहशतवादाचा मुकाबला करण्यासाठी आणि गुप्तचर माहिती गोळा करण्यासाठी विशेष एजन्सी आणि युनिट्स विकसित केल्या आहेत. या एजन्सी देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संभाव्य धोक्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी आणि त्यांना प्रतिसाद देण्यासाठी सहकार्याने कार्य करतात.

द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय प्रतिबद्धता: सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी भारत राजनैतिक प्रयत्न, द्विपक्षीय भागीदारी आणि प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सहभाग घेतो. शांघाय कोऑपरेशन ऑर्गनायझेशन (SCO) आणि BRICS (ब्राझील, रशिया, भारत, चीन आणि दक्षिण आफ्रिका) यांसारख्या मंचांसोबतच्या सहभागामुळे सहकार्य आणि संवादासाठी व्यासपीठ उपलब्ध होते.

शेवटी, भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे जी तिचे भू-राजकीय महत्त्व आणि त्याला भेडसावणाऱ्या असंख्य सुरक्षा आव्हानांमुळे चालते. त्याचे राष्ट्रीय सुरक्षा सिद्धांत संतुलित दृष्टिकोनावर जोर देते, ज्यामध्ये संरक्षण, मुत्सद्देगिरी, अर्थशास्त्र आणि तंत्रज्ञान यांचा समावेश होतो आणि त्याचे हित जपण्यासाठी आणि प्रादेशिक आणि जागतिक स्थिरतेसाठी योगदान दिले जाते.

b) स्वातंत्र्यपूर्व विकास

१) **औपनिवेशिक काळात सुरक्षा आव्हाने:** औपनिवेशिक कालखंडात, भारताला अनेक सुरक्षा आव्हानांना सामोरे जावे लागले जे मुख्यत्वे ब्रिटीश वसाहतवादी राजवटीद्वारे आकारले गेले होते. ब्रिटिश औपनिवेशिक प्रशासनाने फूट पाडा आणि राज्य करा धोरणाचा वापर केला, ज्यामुळे विविध

धार्मिक आणि वांशिक गटांमधील जातीय तणाव आणि संघर्ष वाढला. ही रणनीती अनेकदा सामाजिक अशांतता आणि हिंसाचाराला कारणीभूत ठरते, ज्यामुळे वसाहती शासकांसाठी महत्त्वपूर्ण सुरक्षा आव्हाने निर्माण झाली.

ब्रिटिशांचे आर्थिक शोषण आणि धोरणे देखील सुरक्षा आव्हानांना कारणीभूत ठरली. संसाधने काढणे, भारी कर आकारणी आणि जमीन धोरणांमुळे पारंपारिक कृषी अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली आणि त्याचा परिणाम अनेकदा कृषी असंतोष आणि निषेधांमध्ये झाला. या आर्थिक तक्रारींमुळे वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध अशांतता आणि विरोध वाढला.

शिवाय, दडपशाहीचे कायदे लादणे, नागरी स्वातंत्र्यावरील निर्बंध आणि राजकीय मतभेदांवर अंकुश यामुळे राजकीय आणि सामाजिक दडपशाहीचे वातावरण निर्माण झाले. या उपायांचा उद्देश ब्रिटीश राजवटीला कोणताही संभाव्य धोका रोखण्यासाठी होता, परंतु त्यांनी भारतीय लोकांमध्ये नाराजी आणि स्वातंत्र्याची इच्छा देखील निर्माण केली.

२) **भारतीय राष्ट्रीय सैन्याची भूमिका (INA):**भारतीय राष्ट्रीय सेना, ज्याला आझाद हिंद फौज म्हणूनही ओळखले जाते, हा भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात एक महत्त्वपूर्ण विकास होता. त्याची स्थापना भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे प्रमुख नेते सुभाष चंद्र बोस यांनी केली होती, ज्यांना ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र प्रतिकार करण्याची दृष्टी होती. द्वितीय विश्वयुद्धादरम्यान अक्ष शक्तींच्या मदतीने भारताला ब्रिटीश वसाहतवादी राजवटीपासून मुक्त करण्याचे आयएनएचे उद्दिष्ट होते.

या शक्तींनी पकडलेल्या भारतीय युद्धकैद्यांचे सैन्य उभे करण्यासाठी बोस यांनी जर्मनी आणि जपान सारख्या देशांचा पाठिंबा मागितला. INA ची निर्मिती आणि क्रियाकलापांनी मोठ्या संख्येने भारतीय सैनिक आणि नागरीकांना आकर्षित केले जे ब्रिटीश राजवटीबद्दल मोहभंग झाले होते. आग्नेय आशियातील ब्रिटीश सैन्याविरुद्ध INA च्या लढाया, विशेषतः बर्मामध्ये, लक्ष वेधून घेतले आणि भारतीयांचे मनोबल वाढवले.

जरी ब्रिटिश सैन्यावर INA चा लष्करी प्रभाव मर्यादित असला तरी त्याचे प्रतीकात्मक आणि प्रेरणादायी महत्त्व खूप मोठे होते. INA च्या प्रयत्नांनी भारतीयांच्या स्वातंत्र्यासाठी लढण्याचा दृढनिश्चय दर्शविला आणि एकूणच वसाहतविरोधी भावनांना हातभार लावला. "मला रक्त द्या, आणि मी तुम्हाला स्वातंत्र्य देईन" ही बोसची घोषणा अनेक भारतीयांच्या मनात खोलवर रुजली आणि स्वातंत्र्य चळवळीला आणखी गती दिली.

•**भारत छोडो आंदोलन आणि इतर प्रतिकार प्रयत्न:** भारत छोडो आंदोलन, ज्याला 1942 ची ऑगस्ट चळवळ म्हणूनही ओळखले जाते, हा भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वाचा टप्पा होता. ब्रिटीश वसाहतवाद तात्काळ संपुष्टात आणण्याची मागणी करत महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने याची सुरुवात केली होती. आंदोलनाने अहिंसक सविनय कायदेभंग आणि मोठ्या प्रमाणात निषेध पुकारला.

भारत छोडो आंदोलनाचा उद्देश अशांतता आणि व्यत्ययाचे वातावरण निर्माण करणे हा होता ज्यामुळे इंग्रजांना भारत सोडण्यास भाग पाडले जाईल. ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी या आंदोलनाला कठोर कारवाईचा सामना करावा लागला, परिणामी अनेक काँग्रेस नेते आणि कार्यकर्त्यांना अटक करण्यात आली. दडपशाही असूनही, चळवळीने व्यापक लोकसहभाग वाढवला आणि ब्रिटीश वसाहती प्रशासनाची असुरक्षितता आणखी उघड केली.

INA आणि भारत छोडो आंदोलनाव्यतिरिक्त, देशभरातील विविध गट आणि व्यक्तींद्वारे इतर विविध प्रतिकार प्रयत्न केले गेले. त्यामध्ये संप, बहिष्कार आणि ब्रिटिश धोरणांविरुद्ध निदर्शने यांचा समावेश होता. भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद आणि सरदार पटेल यांसारख्या अनेक नेत्यांनी आणि कार्यकर्त्यांनी या प्रयत्नांचे संघटन आणि नेतृत्व करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या प्रतिकार क्रियाकलापांनी एकत्रितपणे ब्रिटीशांवर दबाव वाढविण्यात योगदान दिले आणि 1947 मध्ये भारताच्या अंतिम स्वातंत्र्याचा मार्ग मोकळा केला.

सारांश, भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या पूर्व-स्वतंत्र विकासामध्ये ब्रिटीश वसाहतवादी धोरणे, आर्थिक शोषण आणि दडपशाही उपायांमुळे उद्‌भवलेल्या सुरक्षा आव्हानांचे वैशिष्ट्य होते. इंडियन नॅशनल आर्मी आणि भारत छोडो आंदोलन, इतर प्रतिकार प्रयत्नांसह, भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या कथनाला आकार देण्यासाठी, स्वातंत्र्याच्या शोधात भारतीय लोकांचा दृढनिश्चय आणि लवचिकता प्रदर्शित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

c) स्वातंत्र्योत्तर विकास

1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, भारताने एक मजबूत आणि सर्वसमावेशक राष्ट्रीय सुरक्षा संरचना स्थापित करण्यासाठी प्रवास सुरू केला. त्याच्या सार्वभौमत्वाचे, प्रादेशिक अखंडतेचे रक्षण करण्यासाठी आणि नागरिकांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी हे महत्त्वपूर्ण होते. या काळात अनेक महत्त्वाच्या घडामोडी घडल्या ज्यांनी भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेला आकार दिला.

1) **नवीन सुरक्षा संरचना तयार करणे:** स्वातंत्र्यानंतर लगेचच, भारताला जातीय हिंसाचार आणि प्रादेशिक विवादांसह अनेक सुरक्षा आव्हानांचा सामना करावा लागला. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, भारत सरकारने एक मजबूत सुरक्षा संरचना तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित केले ज्यामध्ये संरक्षण, गुप्तचर, मुत्सद्दीपणा आणि कायद्याची अंमलबजावणी यासारख्या विविध पैलूंचा समावेश आहे. संरक्षण मंत्रालय, गृह मंत्रालय आणि विविध गुप्तचर संस्था यांसारख्या संस्थांच्या स्थापनेमुळे प्रभावी सुरक्षा धोरणे तयार करण्यात आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्यात मदत झाली.

२) युद्धे आणि संघर्ष: स्वातंत्र्यानंतर, भारताला अनेक युद्धे आणि संघर्षांचा सामना करावा लागला ज्याने त्याच्या राष्ट्रीय सुरक्षा यंत्रणेची चाचणी घेतली. 1947-48, 1965 आणि 1971 मधील भारत-पाक युद्धे या क्षेत्राच्या सुरक्षा गतिमानतेला आकार देणारी महत्त्वपूर्ण घटना होती. हे संघर्ष मुख्यत्वे प्रादेशिक वाद आणि पाकिस्तानसोबतच्या राजकीय मतभेदांभोवती केंद्रित होते. 1999 च्या कारगिल संघर्ष, जे जम्मू आणि काश्मीरच्या उंच पर्वतांमध्ये लढले गेलेले मर्यादित युद्ध होते, याने भारताच्या

प्रादेशिक अखंडतेचे रक्षण करण्याचा संकल्प प्रदर्शित केला. या संघर्षांनी आक्रमकता रोखण्यासाठी आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी मजबूत आणि सक्षम लष्करी शक्ती राखण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले.

3) **अण्वस्त्रीकरण आणि त्याचा सुरक्षिततेवर होणारा परिणाम:** भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या परिदृश्यामधील सर्वात महत्त्वपूर्ण घडामोडींपैकी एक म्हणजे अण्वस्त्र कार्यक्रम सुरू करण्याचा निर्णय. 1974 मध्ये, भारताने पहिली यशस्वी अणुचाचणी केली आणि एक अण्वस्त्रधारी राष्ट्र बनले. या हालचालीचा प्रादेशिक आणि जागतिक सुरक्षा गतिशीलतेवर दूरगामी परिणाम झाला. भारताचे अण्वस्त्रीकरण हे अण्वस्त्रधारी शेजारी आणि व्यापक भू-राजकीय वातावरणाच्या सुरक्षेच्या चिंतेमुळे प्रेरित होते. याने प्रतिबंधक क्षमता प्रदान केली असतानाच, याने या प्रदेशातील शस्त्रास्त्रांची शर्यत आणि स्थैर्याबद्दलही चिंता व्यक्त केली.

1998 मध्ये भारताने घेतलेल्या अणुचाचण्यांनी विश्वासार्ह आण्विक प्रतिबंध राखण्याची आपली वचनबद्धता आणखी अधोरेखित केली. तथापि, या चाचण्यांमुळे आंतरराष्ट्रीय निर्बंध आणि काही देशांशी राजनैतिक संबंध ताणले गेले. भारताच्या आण्विक धोरणाने अण्वस्त्रांबाबतचा जबाबदार दृष्टिकोन आणि अणुहल्ल्याला प्रत्युत्तर म्हणून त्यांचा वापर करण्याची वचनबद्धता अधोरेखित करून, प्रथम वापर न करण्याच्या (NFU) सिद्धांतावर जोर दिला आहे.

शेवटी, स्वातंत्र्योत्तर भारताने आपल्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून महत्त्वपूर्ण घडामोडी घडवून आणल्या. एक नवीन सुरक्षा संरचना तयार करणे, युद्धे आणि संघर्षांना सामोरे जाणे आणि अण्वस्त्रीकरण या सर्वांनी भारताचे सार्वभौमत्व आणि हितसंबंधांचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीकोनाला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या घडामोडींनी संरक्षण, मुत्सद्देगिरी, बुद्धिमत्ता आणि धोरणात्मक प्रतिकार यांचा समावेश असलेल्या राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी सर्वसमावेशक आणि संतुलित दृष्टिकोनाचे महत्त्व अधोरेखित केले.

--********--